

PRINOVE ISTRAŽIVANJU SREDNJOVJEKOVNOG LIKA ZADRA

IVO PETRICIOLI
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 72.033(497.18) Zadar
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

Primljeno 1989-03-24
Received

Autor analizira tri novopronađena izvora za izučavanje izgleda Zadra u srednjem vijeku, koji upotpunjavaju rezultate dosadašnjih napora u tom poslu.

Prvi je nacrt Zadra sačuvan u dvije varijante u djelu *Pilgerreise von Konstanz nach Jerusalem* Konrada von Grünemberga iz 1486. god. Tu je Zadar prikazan vrlo stilizirano i maštovito, ali se mogu lako izlučiti neki detalji koji dosta vjerno dokumentiraju stupanj izgrađenosti Zadra.

Drugi je vrlo precizan plan Zadra i najbliže okolice u Kriegsarchivu u Beču, koji se može datirati oko 1570. god. Na njemu su točno označeni putovi, ceste i medaši čestica na terenu, ostaci dvaju vodovoda iz antike, crkvice na periferiji grada, ostaci srednjovjekovnog predgrada Varoša i zaštitni zidovi za radnike koji su radili na iskopu nasipa za gradske utvrde, koji su poznati iz drugih povijesnih izvora.

Treći je nacrt zadarskih utvrda koji se sačuvao u dvije varijante u Državnom arhivu u Torinu (datira se oko 1580. god.). U njemu su sadržani neki podaci o srednjovjekovnim fortifikacijama Zadra i nacrt predromaničke crkvice Sv. Krševana izvan grada (pored Fontane na Kolovarama).

Za razliku od ostalih dalmatinskih gradova Zadar nije u dovoljnoj mjeri sačuvao svoj srednjovjekovni lik. Gradnja bedema 16. st. i intenzivna izgradnja u njegovoj jezgri tokom 19. st. te na kraju tragično bombardiranje u drugom svjetskom ratu učinili su svoje, tako da, osim nekih uskih ulica, reprezentativnih srednjovjekovnih crkava i malog dijela srednjovjekovnih zidina s »kapetanovom« kulom, nije ništa ostalo. U pokušaju rekonstrukcije njegova izgleda u tom, za njegovu povijest najznačajnijem, razdoblju treba uložiti dosta napora, i to na širokom planu od izučavanja arhivske građe do arheoloških istraživanja na terenu. Posebnu vrijednost u tom poslu predstavljaju stari nacrti. Tek u poslijeratnom razdoblju postali su nam dostupni neki planovi i vedute Zadra sačuvani izvan naše zemlje, prvenstveno u arhivskim fondovima Venecije i Beča. Među njima za istraživanje srednjovjekovnog lika našeg grada posebno su vrijedni oni iz 16. st., iz vremena kada su se počele graditi nove fortifikacije, bedemi i bastioni, pa su projektanti, crtajući zamišljene objekte, označili i postojeće stanje: srednjovjekovni pojas gradskih zidina i dvije tvrđave na dva oprečna ugla grada, *kaštel* na sjevernom, do ulaza u luku, i *citadelu* na južnom.

Na prvom mjestu stoji maketa Zadra koja je izložena u Pomorskom muzeju (*Museo Navale*) u Veneciji, gdje je veći dio srednjovjekovnog fortifikacijskog pojasa izrađen vrlo precizno u tri dimenzije. Naročitu vrijednost ima oznaka obrambenog zida srednjovjekovnog predgrađa Varoša, koji je nestao već potkraj 16. st.¹ Uskoro je otkriven u mletačkom muzeju Correr nacrt projekata velikog obrambenog pojasa oko grada i preko luke koji se može pripisati Sforzi Pallavicinu. Oznaka srednjovjekovnog obrambenog pojasa grada i Varoša nije toliko precizna koliko na maketi, ali u nekim detaljima (tlocrt kaštela) upotpunjuje maketu.² Tlocrt grada u biblioteci Marciana u Veneciji, nastao oko 1570. god. ima također označen perimetar srednjovjekovnog zida.³ On se neznatno razlikuje od spomenuta dva prikaza. Zapadni ugao grada nije toliko oštrog oblika, a istočno od vrata Sv. Dimitrija (prema luci), osim dviju kula koje su označene na spomenutim prikazima a od kojih je jedna i utvrđena arheološkim zahvatom,⁴ nacrtana je još jedna na lomu linije zida prema luci. Između vrata Sv. Krševana i vrata Arsenala (Sv. Marije Velike) označena su tu i mala vrata srednjovjekovne klonice (*porta beccarie*) s vrlo malom kulom pored. Na tim trima prikazima nedostaju dobrim dijelom podaci o jugoistočnoj fasadi grada. Kad su oni izrađeni već je bio sagrađen veliki bastion »Ponton« (danas Dječji park) i dva susjedna zidna platna na tom dijelu grada, pa je čitav srednjovjekovni sistem obrane, poznat nam iz povijesnih izvora, bio tada uklonjen. Jedino je na maketi izrađen dio zida koji se do danas sačuvao pored »kapetanove« kule⁵ i barbakan niže od njega, koji će poslužiti za potporni zid cisterne »Pet bunara«, sagrađene 1574. god. »Kapetanova« kula se na maketi nije sačuvala.

Ovdje bih želio upozoriti na tri likovna prikaza što smo ih mogli upoznati tek u novije vrijeme, a nisu dosad bili analizirani: na prikaz Zadra u rukopisnom djelu Konrada von Grünemberga (u dvije varijante) iz 1486. god., na plan Zadra i neposredne okolice u bečkom ratnom arhivu i na plan (u dvije varijante) što se čuva u Torinu.

Grünembergov prikaz Zadra je nedavno objavljen zajedno s prikazima drugih dalmatinskih gradova.⁶ Konrad von Grünenberg hodočastio je u Palestinu 1486. god. Prolazeći našom obalom opisao je Poreč, Zadar,

¹ I. Petricioli, »Maketa Zadra u pomorskom muzeju Venecije«, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru* II, 1956-57, 101-124.

² Isti, »Ikonoografija Zadra do pada Mletačke Republike, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, XI-XII, 1965, 502-505; Isti, »Novi rezultati u istraživanju zadarskih srednjovjekovnih fortifikacija«, *Diadora*, 3, 1965, 171-173; Isti, »Barakovičeva 'Vila Slovinka' kao povijesni izvor«, *Jurju Barakoviću o 350. obljetnici smrti*, Zadar 1979, 75-81.

³ Bibl. Marciana, Venezia, Ms. ital. Cl. VI 188-10039; *Zbornik radova o Federiku Grišgonu*, Zadar 1974, T. II.; *Prošlost Zadra*, III Zadar 1987, T. XXII.

⁴ Petricioli, »Novi rezultati...«, 179-181.

⁵ Isto, 184-188. Kula se naziva »kapetanovom« u jednom dokumentu o gradnji obrambenog kanala god. 1437. (Historijski arhiv u Zadru – dalje HAZd, Dukale i terminacije I, br. 204).

⁶ E. Pivčević, »Konrad von Grünenberg's Visit to Croatian Coastal Towns in 1486, *British-Croatian Review*, Bristol 1980, no 17, 23-42.

Šibenik, Hvar, Korčulu i Dubrovnik i opis popratio obojenim crtežima. Njegovi crteži su ovisni o drvorezima u djelu Bernharda von Breydenbacha koji je putovao na sličan način u Palestinu i svoj putopis objavio iste godine kada je Grünemberg putovao. No reproducirajući te prikaze gradova on je unio dosta svoga, očito po sjećanju ili po nekim skicama. Bio je vješt crtač. Poznato je njegovo heraldičko djelo *Wappenbuch* iz 1483. godine, gdje je nacrtao između brojnih grbova i grbove Dalmacije i Hrvatske. Rukopis njegova putopisa pod naslovom *Pilgerreise von Konstanz nach Jerusalem* 1486 sačuvao se u dva primjerka, jedan u Karlsruheu, a drugi u Gothi. Prvi ima nešto »grublje« crteže nego drugi. U prvome se nalazi i prikaz Biograda n.M., tada u ruševinama, što nedostaje u drugome. Letimičnim pogledom na prikaz Zadra u obim primjercima stiže se dojam da on nema ništa zajedničkog s pravim izgledom grada. Množina zgrada, nacičkanih krovova i kula na gradskom zidu konfuzno i uglavnom bez perspektive razmješteni su na površini slike. Pri crtanju je došlo do izražaja likovno poimanje kasnogotičkih slikara i crtež djeluje vrlo dekorativno.

Pri detaljnijem pregledu mogu se uočiti neke pojedinosti koje su za izučavanje izgleda Zadra u to vrijeme nedvojbeno korisne. Upozorit ću prvo na primjerak u Gothi. Grad je tu prikazan na poluotoku. Uska uvala iza njega jedva se primjećuje, ali se u zadnjem planu ističe poluotok Puntamika i iza njega more. Pogled na grad je usmjeren s jugozapada, pa je u prvom planu prikazan gradski obrambeni zid, izlomljenog tlocrta, s karakterističnim srednjovjekovnim kruništem. Iako proporcije zidova ne odgovaraju stvarnosti, njihov izlomljeni tlocrt je relativno točno prikazan. U središtu se primjećuju gradska vrata flankirana dvjema kulama. To su srednjovjekovna vrata koja su s Poljane (*campusa*) Sv. Luke, kasnije tržnice (*Piazza dell'erbe*) vodila na morsko žalo, gdje su se istezale lađe. Poznata iz povijesnih izvora pod imenom Anđelovih vrata (*porta Angeli*), u 16. st. nazivaju se Biskupovim vratima.⁸ Sačuvala se i njihova fotografija prije nego što su bila srušena zajedno s gradskim zidom 1874. god.⁹ Ostaci jedne kule i dijelovi vrata otkopani su za vrijeme arheoloških istraživanja Foruma i okoliša 1963. god. Lijevo od njih primjećuje se lom koji formira široki istak usred kojega je uska peterokutna kula. Taj istak i kula izrađeni su i na spomenutoj maketi u Veneciji i označeni na spomenuta dva crteža. Tu je potkraj 16. st. sagrađen Bastion Sv. Frane, iste površine tog istaka. Desno od Anđelovih vrata prikazan je još jedan lom i na dijelu zida koji je okomit na pravac gradskog zida vide se mala vrata. To sasvim odgovara položaju srednjovjekovne Pusterle,

⁷ Badische Landsbibliothek, Karlsruhe; Forschungsbibliothek, Gotha (bibl. oznaka Chart A 541).

⁸ HAZd, Spisi zadarskog notara T. de Prandino, sv. 13, fol. 182, sv. 16, fol. 286; Petricioli, »Maketa...«, 115, br. 27; Isti, »Urbanistički razvoj zadarske luke«, *Pomorski zbornik*, II, Zadar 1962, 1457.

⁹ V. Brunelli, *Storia della città di Zara*, Venezia 1913, 124, fig. 41; Petricioli, »Novi rezultati...«, 199, sl. 27, Plan I b; *Prošlost Zadra*, III, T. XXXVI.

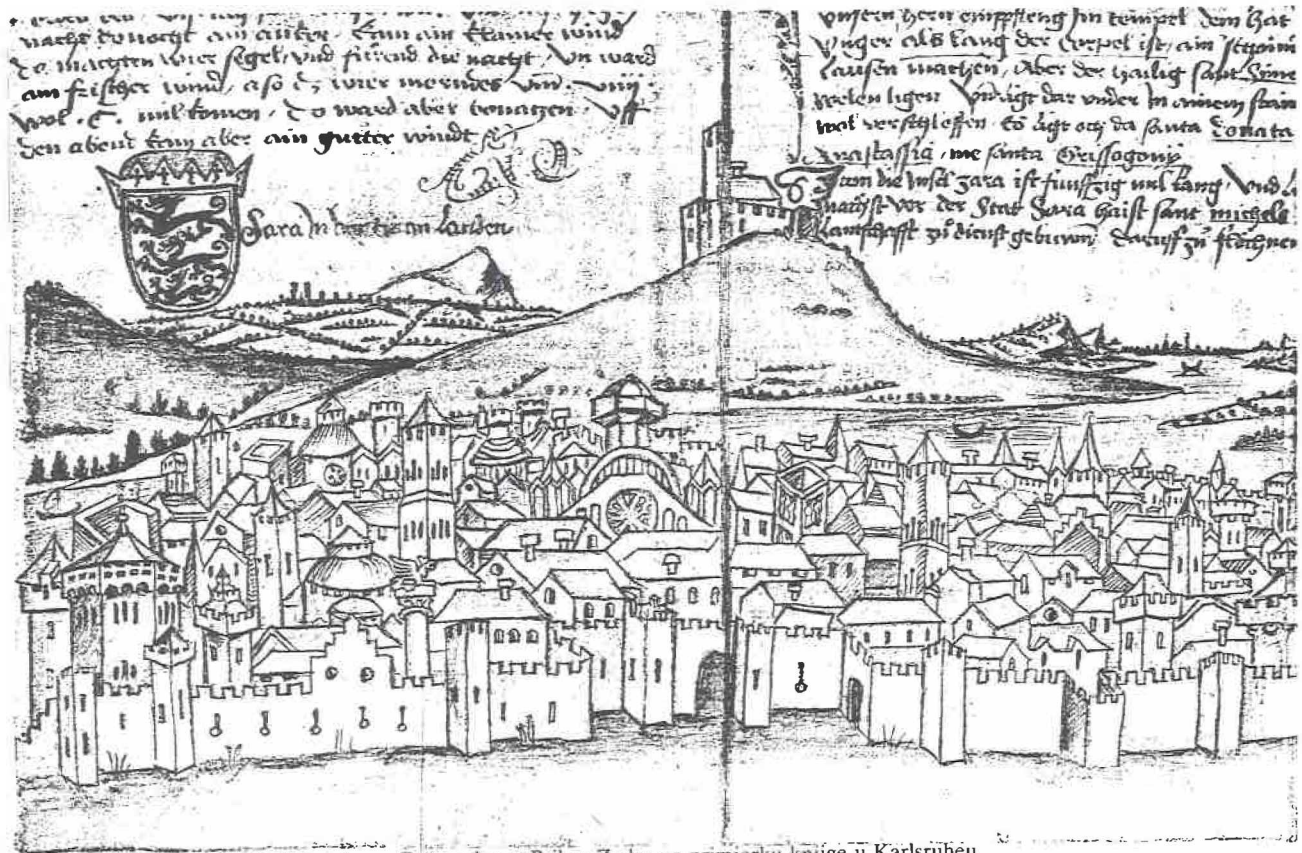
odnosno vrata Stomorice. Taj dio zida s malim vratima otkopani su 1966. god. i konzervirani sljedeće godine zajedno s ostacima crkve Stomorice.¹⁰ Ispred tog dijela gradskog zida prikazano je žalo s nekoliko malih lada koje su djelomično istegnute. Jedna je sasvim na suhom, podignuta i natkrivena platnom. Oko njih kreće se nekoliko ljudskih likova. Vrlo slikovit prikaz malog brodogradilišta, bolje reći istezališta za lade, toliko karakterističnog za naše primorske ambijente. Iza zida upada nam u oči visok stup s korintskim kapitelom na kojem stoji skulptura grifona. Radi se o antičkom stupu na Forumu, koji je u kasnije vrijeme služio kao stup sramote i kome je Grünemberg posvetio dosta prostora opisujući Zadar. Pored stupa je okrugla građevina s nekoliko apsida. Očito je tu prikazana rotunda Sv. Donata, samo joj broj apsida ne odgovara. U to vrijeme bila je još čitava i mala crkva Stomorice s pet apsida, tako da je vjerojatno ovdje došlo do kontaminacije tih dviju kružnih građevina. Desno od te kružne građevine vidi se neka čudna zgrada s dvjema gotičkim fialama između kojih je nacrtana veća rozeta i nad njom niz polukružnih arkadica. U tome moramo prepoznati pročelje katedrale. Među drugim zgradama, zvonnicima i kulama teško možemo išta poistovjetiti s nekom poznatom zadarskom građevinom. Jedino prikaz zvonika Crkve Sv. Marije Velike (*S. Maria Maior*) može se koristiti kao izvor podataka. Zvonik te važne gradske crkve dugo se gradio kroz 15. st. i u doba Grünbergova posjeta Zadru nije mu još bio dograđen završetak. Po povijesnim izvorima znamo da su na njemu bili kipovi, a Grünemberg eto crta ga bez završne piramide i označava na njemu kipove.¹¹ Na samom desnom rubu grada, nad zidovima, diže se kula s istaknutim obrambenim čardakom. Radi se o »kapetanovoj« kuli koja se do danas sačuvala, a njezina drvena nadogradnja poput čardaka uklonjena je u 17. st. Prikazana je u starom obliku na veduti Zadra Angela degli Oddi iz 1584. god.

Na primjerku u Karlsruheu na kojem je nacrtan grb Slavonije Zadar nije prikazan na poluotoku, Kaštel Sv. Mihovila je postavljen u treći plan iza grada, na visokom brdu, a pred gradskim zidinama nema onog slikovitog brodogradilišta. Ali među krovovima kuća, kojih tu ima znatno više, naći ćemo prikaz zvonika Sv. Marije Velike, pročelje katedrale i antički stup jednakog oblika kao na primjerku u Gothi (jedino je grifon na stupu okrenut na drugu stranu). Jednako su nacrtana Anđelova vrata i Pusterla. Nacrtana su detaljnije i dva veća zvonika, od kojih bi se jedan mogao smatrati zvonikom Sv. Marije benediktinki. Jedan manji s lijeve strane mogao bi biti zvonik Sv. Nikole, a jedan još manji desno onaj crkve Nediljice, no to su samo nagadanja. Ipak na crtežu u Karlsruheu istaknuta je poligonalna kula kaštela, koja je teško prepoznatljiva u Gothi.

¹⁰ I. Petricioli, »Crkva Stomorice (S. Maria de Pusterla) u Zadru«, *Diadora*, 4, 1968, 261, T. I i T. VIII, 1.

¹¹ Isti, »Dva priloga zadarskoj umjetničkoj baštini«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 25, 1985, 86-88.

¹² Petricioli, »Ikonografija...«, 506; *Prošlost Zadra*, III, 267.

nach dem tocht am aitter Sun am stunde wind
 de. margen wiet seget und fitrad die nacht. In ward
 am fister wind, as es wiet moendes. In
 wuel. C. mit tonen, do ward aber tonagen.

Sara in dardan landen

vnsen beten empffeng in tempel dem hat
 vnger als lang der Crepel ist, am stunde
 lausen wachen, aber der wailig sacht. Sime
 welen ligen vndigt dar vnder in einem stin
 wot verstopfen es ligt och da santa Eonata
 Anastasia me santa Desfagonis
 Sam die hsa zara ist funffzig mil lang vnd
 maist vor der stat Sara haist sant miggel
 hantgast zi dieus geburtt. Sicut zi frangere

Sl. 1. Konrad von Grünemberg, Prikaz Zadra na primjerku knjige u Karlsruheu (lijevo gore grb Slavonije).

No iako taj obojeni crtež (u dvije varijante), inače likovno privlačan, ne pruža dovoljno podataka, ipak je dragocjen, jer je jedini potpuniji prikaz srednjovjekovnog Zadra u pogledu. Dosada su nam bila poznata tek dva drvoreza, od kojih jedan (u putopisu fra Noe Bianca), vrlo stiliziran, ne pruža ništa osim općeg izgleda grada na poluotoku, opkoljenog zidom s kružnim i jarkom i utvrdom »revelin« prema kopnu, a drugi M. Pagana prikazuje samo konture i stilizirane i bitne objekte grada: kaštel na ulazu u luku, odvojen od grada jarkom, »kapetanovu« kulu, obrambeni jarak i revelin prema kopnu, te preko jarka predgrade ograđeno prema luci i prema kopnu zidom s kružnim. ¹³ Jugozapadna strana grada prikazana je izlomljenom linijom zidova, ali sasvim proizvoljno stiliziranom, pa je u tome Grünembergov crtež znatno precizniji. Paganov i njegov prikaz Zadra donekle se upotpunjuju te zajedno mogu pridonijeti predočavanju urbane fizionomije srednjovjekovnog Zadra, dakako uporedo s onim znatno preciznijim podacima što ih pružaju spomenuti planovi i maketa, te podaci s terena.

Drugi od prikaza o kojima je riječ znatno je kvalitetniji i vredniji od opisanog Grünembergova crteža. To je *plan Zadra i najbliže okolice* koji se čuva u Kriegsarchivu u Beču, a tek nedavno je otkriven. ¹⁴ Nacrtnan je tintom i obojen akvarelom na papiru veličine 486 x 310 mm. Zahvaća po dužini obalni prostor od uključivo Vele Dražanice do Fontane na Kolovarama, a po širini kopno do današnjih ulica V. Vlahovića i A. Banine (koje se nižu u pravcu jednog od dekumana antičke centurijacije). Na osnovi izgrađenosti utvrda treba ga datirati neposredno nakon makete u Veneciji. Oznaka bastiona odgovara potpuno spomenutom nacrtu u Marciani, a perimetar srednjovjekovnih zidina samo se u sitnijim nijansama razlikuje. Na njemu su vrlo precizno označeni putovi i zemljišne čestice, što se može usporediti s katastarskim planovima zadarske periferije ili neke aerofotografije prije nego što se počelo intenzivnije graditi izvan starc gradske jezgre. ¹⁵ Nacrt uvale Vrulje odgovara vrlo preciznom crtežu na nacrtu zadarske luke iz 1764. god. u Museo Correr u Veneciji, kad se ta uvala nije još počela nasipati. ¹⁶ Na ulazu u tu uvalu na zapadnom rtu, označena je crkvice Sv. Jakova, poznata iz srednjovjekovnih izvora, ¹⁷ a na dnu uvale označena je »fontana« kao i na spomenutom nacrtu iz 16. st. u Museo Correr s projektom utvrda preko luke. Lijevo od Vele Dražanice, nazvano tu »Val de Maestro«, označena je sred-

¹³ Petricioli, »Ikonografija...«, 497-498.

¹⁴ Signatura: K. VII i 174. Za mikrofilm zahvaljujem prof. dr. J. Miloviću.

¹⁵ Aerofotografiju v. u: *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru, I, 1955, T. III. ili M. Suić, Zadar u starom vijeku, (Prošlost Zadra I), Zadar 1981, T. VIII.*

¹⁶ Petricioli, »Ikonografija...«, 525

¹⁷ C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, II, Zadar 1879, 509, 387; Petricioli, »Urbanistički razvoj...«, 1457-1458.

njovjekovna crkvice Sv. Nikole.¹⁸ Na površini sjeveroistočno od luke označena su i dva bezdana (*grote*) kao i na spomenutom nacrtu u Museo Correr.¹⁹

Za naš studij posebno je zanimljiv prikaz površine od tvrđave Forte (danas »Park V. Nazora«) do Fontane na Kolovarama, i to u usporedbi s maketom u Veneciji. Primjećuje se da se oznaka putova i međašnjih zidova čestica potpuno poklapa. Također i dvaju malih gatova nasuprot Forteu. Ovaj nacrt pokazuje već odmakle radove na utvrđivanju grada, pa su neki međaši čestica nestali u južnom dijelu, do obale Zadarskog kanala. Tu su prikazana i dva gata kojih nema na maketi a pored njih piše da se tu kopa zemlja za nasipanje utvrda.²⁰ Obrambeni zid Voroša, koji se još naslućuje u reljefu na maketi, ovdje je označen pojmom *fondamenta*, dakle sačuvali su se tek temelji. Prema luci on još postoji i njegova je istočna kula povezana u poseban obrambeni pojas različito usmjerenih zidova, ovdje nazvan *trancera*. Položaj te »trancere« može se usporediti s međašima čestica na maketi. Vidi se da je podizana koristeći postojeće kamene ograde (*mocire*). Taj obrambeni pojas označen je veoma shematski na također shematskom i vrlo stiliziranom prikazu Zadra G. Camotija iz 1572. god. s legendom: »*Riparo de maiori// fatto dal S. Giulio Savorgnan*«. ²¹G. Savorgnan je vodio i nadzirao gradnju Fortea zamjenjujući Sforzu Pallavicina koji je bio projektant te utvrde. U jednom dopisu mletačkom senatu Savorgnan izvještava da je sagradio takav zid visok 7 do 8 stopa (oko 2,5 m), da bi zaštitio od turskih napada žene i djecu (*le donne e i putti*) koji rade na iskopu zemlje.²² Na desnom rubu nacрта označena su debljom crtom dva zida. Pored svakog od njih je ista oznaka: *Mura di un aquidotto antico*. Radi se o ostacima dvaju vodovoda iz rimskog doba, koji su u to vrijeme bili dobro sačuvani, jednog što je dovodio vodu iz vrela Botine kod sela Crnog sjeveroistočno od Zadra i drugog što je grad snabdijevao vodom iz 36 km udaljenog vrela kod Vrane.²³

¹⁸ Ta se crkvice spominje u ugovoru od 3. V. 1383, kojim se zadarski majstor Marko pok. Marka obvezao popraviti je, izraditi nova vrata, oltar i zvonik na preslicu poput onoga na crkvi Sv. Jakova (HAZd, Spisi zadarskog notara P. de Sarcana B. II, f. 20, fol. 18). Bila se sačuvala do 1953. god., kad je bez dokumentacije o izgledu žrtvovana projektu za susjednu zgradu i porušena.

¹⁹ Jedan bezdan (kraška jama) označen na tim nacrtima bio se sačuvao donedavno. Zatrpan je pri izgradnji stambenih kuća u predjelu današnjih ulica Prečke i F. Kluz.

²⁰ »*Qui si caua il terreno per la fortezza*«.

²¹ *Isole famose porti, fortezze, e terre marittime sottoposte alla Ser. ma Sig. ria di Venetia, ed altri Principi /Christiani, et al Sig. or Turco, nouamente poste in luce, / In Venetia alla libreria del Segno di S. Marco (1571-1572) bakrorez: »ZARRA ET Contado Citta principale / della Dalmatia posta sul mare adriatico / colcho delli Ill. mi S. ri Venetiani al pntc / molestata da Turchi«.*

²² Archivio di Stato u Veneciji, Secreta, Materie Miste Notabili, Reg. 11, marzo 1570 (citat iz dipl. rada arh. Marine Mocellin): »Tal seraglia lontan dal Forte 250 passi, di 7 o 8 piedi di altezza perche molti Turchi stan in veduta nostra e attaccano le donne e i putti che caricano terreno...«

²³ B. Ilakovac, *Antički akvedukti sjeverne Dalmacije*, Zadar 1980.

Na maketi je vranski označen u tri dimenzije, dok je drugi u plitkom reljefu, kako su inače označene kamene ograde (mocire) na maketi. Na ovom crtežu prikazane su i dvije crkvice, Sv. Krševana i Sv. Marka *de fontana* na istom položaju kao i na maketi. Sjevernija (Sv. Krševana) nacrtana je u obliku trikonhosa, dok je na maketi u obliku šesterolista, a druga (Sv. Marka) je longitudinalna, kao što je prikazana i na maketi.²⁴

Nacrt u Torinu sačuvan je u dvije kopije.²⁵ Na jednoj je, osim grada i Fortea, prikazana i obala do Fontane, a na drugoj samo grad. Datirat ćemo ga nekoliko godina nakon opisanog plana. Na njemu je prikazana nova klaonica pred Anđelovim vratima, sagrađena oko 1580. god. Forte je sasvim izgrađen i u njemu su označene kuće za posadu. Taj je nacrt nastao radi nekog projekta za pojačanje istočnih bedema. Na jednoj kopiji nacrtani su novoprojektirani bedemi na nalijepljenom komadu papira, kako se tada običavalo, dok su na drugom označeni crtkano. Ovaj torinski prikaz Zadra važan je zbog dvaju podataka: oznake još postojećih srednjovjekovnih fortifikacija s jugoistočne strane grada i oko kaštela i nacrta crkvice Sv. Krševana kod Fontane. Kod bastiona Ponton (danas Dječji park) nacrtana je cisterna Pet bunara i ujedno barbakan te do njega i srednjovjekovni zid do »kapetanove« kule (sama kula nije nacrtana). U produžetku tog zida unutar novih Samnicelijevih kopnenih vrata jasno su nacrtana gradska vrata s propugnakulom pravilnog četvrtastog tlocrta. Glavna gradska vrata s kopnene strane u srednjem vijeku bila su ispred antičkih monumentalnih vrata u produžetku glavne gradske ulice koja je spajala katedralu, glavni gradski trg i kneževu palaču. Ta se vrata mogu lako ubicirati na osnovi podataka u katastru zadarske komune iz 1421. god. u opisu zgrada oko kneževе palače namijenjenih stanovanju kneževih činovnika i gradskog kapetana.²⁶ Iz ovog nacrta doznajemo da su postojala i druga, o čemu se moglo nagadati s obzirom na spomenuti plan Zadra iz 16. st. u Museo Correr. U dosta pojednostavnjenom tlocrtu Varoša tamo su nacrtane dvije ulice usmjerene paralelno prema gradu i to tako da njihov pravac odgovara upravo položaju ovih dvaju vrata. Tlocrt citadele je ovdje dosta precizan, precizniji nego na bilo kojem drugom prikazu Zadra. Može se usporediti s njenim tlocrtom koji je snimljen nakon provedenih istraživačkih radova.²⁷

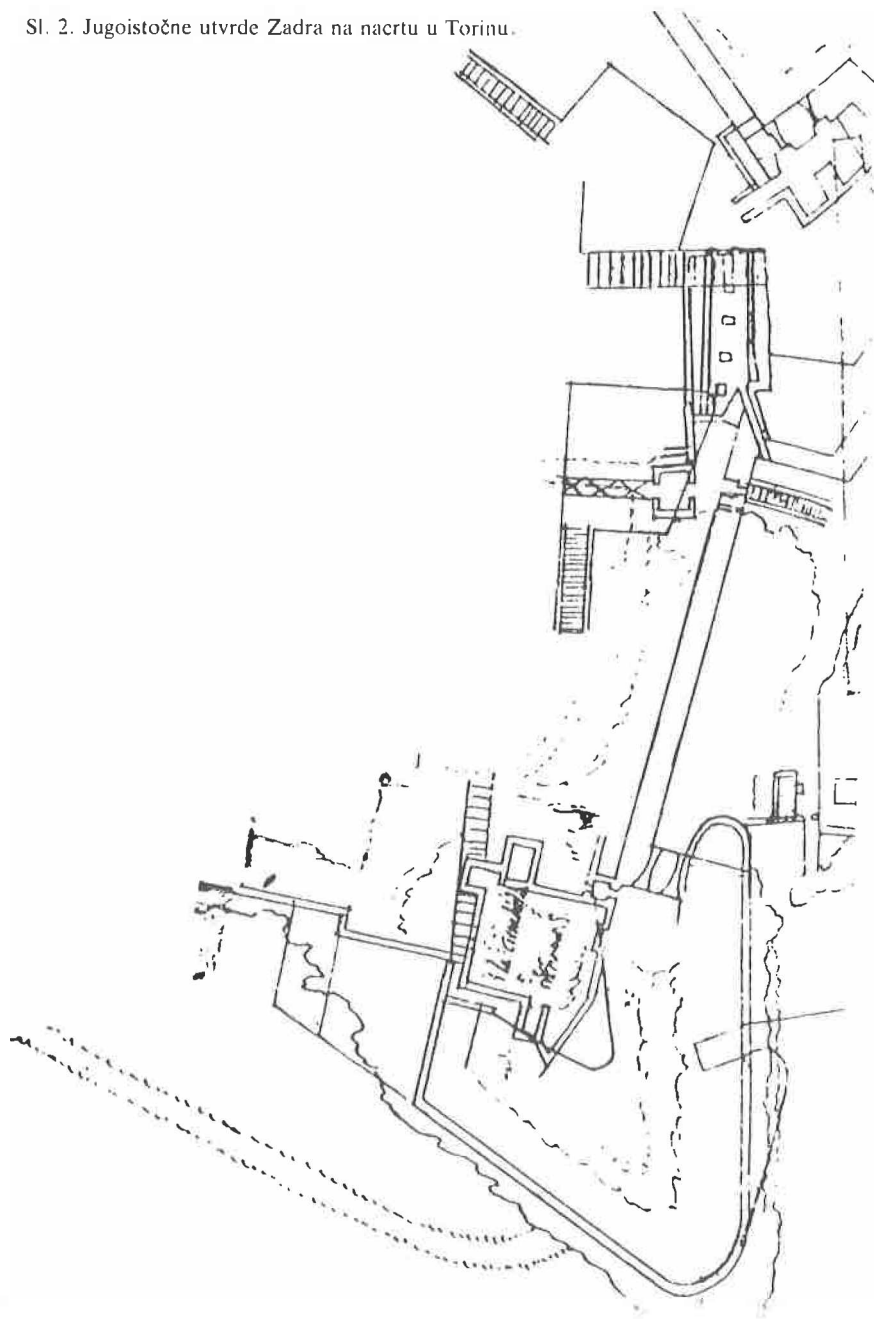
²⁴ Detalj prikaza tih crkvice na maketi u Veneciji v. I. Petricioli, »Neki preromanički spomenici Zadra i okolice u svjetlu najnovijih istraživanja«, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, II, 1956-1957, 63; Isti, »Stari zadarski zdenac za snabdijevanje brodova«, *Pomorski zbornik*, 7, 1969, 547. Tu se crkvice nazivaju samo imenom Sv. Marka. Ime Sv. Krševana otkrio sam naknadno. (v. *Prošlost Zadra*, II, Zadar 1976, 130, nota 32, 453).

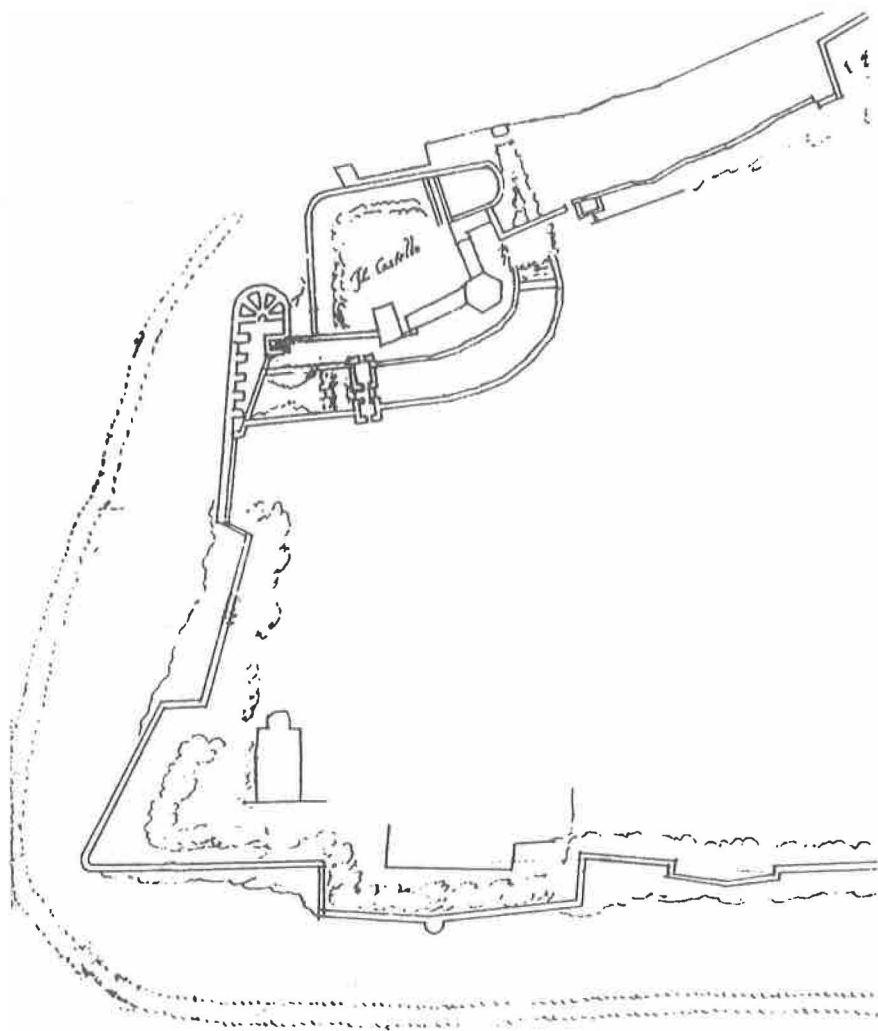
²⁵ Archivio di Stato di Torino, Archivio di Emanuele Filiberto di Savoia, Sez. I. Architettura Militare, vol. 5, J.b.f. 56, 57. Za signaturu zahvaljujem kolegi dr. I. Babiću, a za fotokopiju arh. Marini Mocellin.

²⁶ Petricioli, »Lik Zadra u srednjem vijeku«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, XI-XII, 1965, 171, 172.

²⁷ *Prošlost Zadra*, III, 128.

Sl. 2. Jugoistočne utvrde Zadra na nacrtu u Torinu.

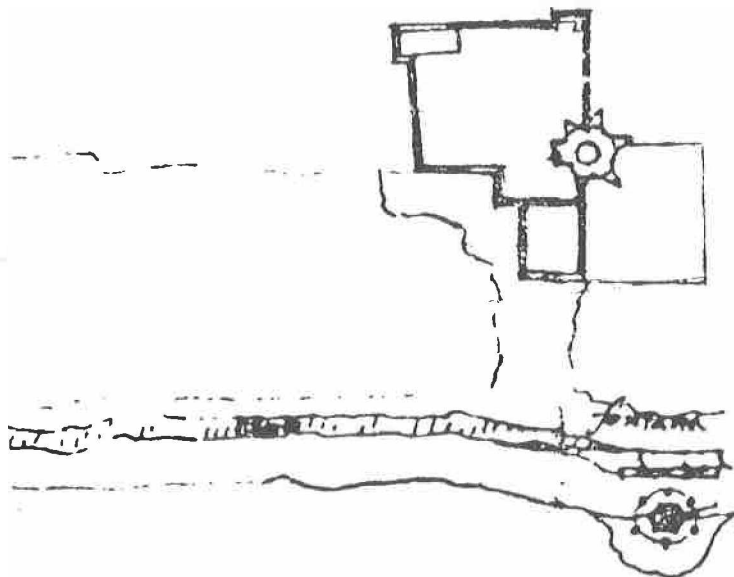

Sl. 3. Kaštel i sjeverozapadne utvrde Zadra na nacrtu u Torinu.

Ustanovit će se da upotpunjava rezultate istraživanja, jer je na njemu označen produžetak platforme uz citadelu, koja je ustanovljena istraživanjem. Ta se platforma povezuje s linijom barbakana. Kod spoja citadele sa srednjovjekovnim zidom koji je ovdje tek naznačen, nacrtan je mali propugnakul između njega i linije barbakana. U obim zidovima su uski otvori, što

bi svjedočilo o postojanju nekih malih vratašca (pusterle) na ovom mjestu.²⁸ Tlocrt kaštela se može usporediti s prikazom na maketi i drugim suvremenim nacrtima. Dobro se vide ojačani dijelovi njegova zida prema gradu i poligonalna kula na uglu. Isto tako jasno se razabire četvrtasta kula izvan kaštela sa zapadne strane, koja je izrađena u tri dimenzije na maketi, kao i ulazna kula u recinkt kaštela,²⁹ most preko obrambenog kanala i kula sa strane grada, nasuprot ulaznoj. Nacrtan je tu dosta precizno i polubastion, zapravo tzv. »uho«, koje se po Pallavicinovu projektu počelo graditi zapadno od bastiona kaštela. Ono je na planu u Museo Correr nacrtano zajedno s bastionom kaštela, drugim bastionima i Forteom kao projekt (obojeno je istom bojom); nacrtano je na starijim planovima grada kao neizgrađeno do kraja, a na nacrtima 18. st. više ga nema.³⁰

Posebno je vrijedan tlocrt crkvice Sv. Krševana. Spomenuo sam da je na maketi označen kao šesterolist, a na bečkom nacrtu kao trikonhos. Na ovom nacrtu označen je tlocrt lazareta koji je tada već bio sagrađen (na maketi i bečkom nacrtu ga nema). Među zidovima lazareta izgubila se longitudinalna crkvice Sv. Marka, a crkvice Sv. Krševana je posebno istaknuta i to kao kružna građevina s pet šiljastih istaka i četvrtastim ulaznim krakom. Crtač je ovdje polukružne konhe crkvice nespretno prikazao šiljastima, ali ih je

Sl. 4. Crkvice sv. Krševana i Fontana na Kolovarama (nacrt Zadra u Torinu).

²⁸ Na maketi u Veneciji na tom mjestu je izrađena rampa.

²⁹ Ta ulazna kula se do danas sačuvala pregrađena za skladište, poznato kao »mali arsenal«.

³⁰ Petricioli, »Ikonografija... n.d.

označio u istom broju kako su preciznije izrađene na maketi, a ulazni krak je nacrtao u istom obliku kakav je na maketi. Dakle ovaj tlocrt je potvrda da je ta stara crkva bila šesterolisnog tlocrta. Na bečkom planu ona je vrlo malih dimenzija, tek koji milimetar, tako da crtač nije ni mogao prikazati šesterolist. Time što je izradio trikonhos htio je ipak istaći njezin centralni oblik. Na obali je nacrtan i tlocrt Fontane i to dosta precizno. Sam zdenac ima poligonalni oblik kako je u stvarnosti, a naokolo su označeni piloni koji nose kupolu. Na ovom planu od varoša, koji je tada bio već sav srušen, vidi se do luke samo dio njegova zida i primjećuju se ostaci Savorgnanova zaštitnog zida.

Na kraju treba spomenuti da su na torinskom nacrtu označene tri četvrtaste površine unutar istočnih gradskih zidova i uz svaku od njih stubište ili rampa. Jedna je neposredno vezana s propugnakulom opisanih srednjovjekovnih gradskih vrata. U produžetku vrata označen je presvođen prolaz, što bi svjedočilo da su prikazani neki nasipi, odnosno platforme. Poznato je da se na samom početku 16. st. prije nego što se pristupilo izgradnji novih bastiona i bedema (Pontona i dvaju zidnih platna uz njega), u povijesnim izvorima govori o utvrđivanju i nasipanju postojećeg srednjovjekovnog pojasa s te strane grada, prema kopnu. Na spomenutoj maketi citadela je prikazana kao već nasuta, a na ovom torinskom nacrtu isto stubište, odnosno rampa, označeno je i kod citadele. Očito je dakle da se radi o nasipima. Gradska vrata su bila tako pojačana da se nasip prislanjao uz propugnakul, a u nasipu je bio konstruiran presvođen prolaz. Kad je gradnja novih bedema bila dovršena, ovi su privremeni nasipi bili dakako brzo uklonjeni, pa ih ne susrećemo u kasnijim nacrtima Zadra.

I. Petricioli: NEW INVESTIGATIONS OF MEDIEVAL ZADAR

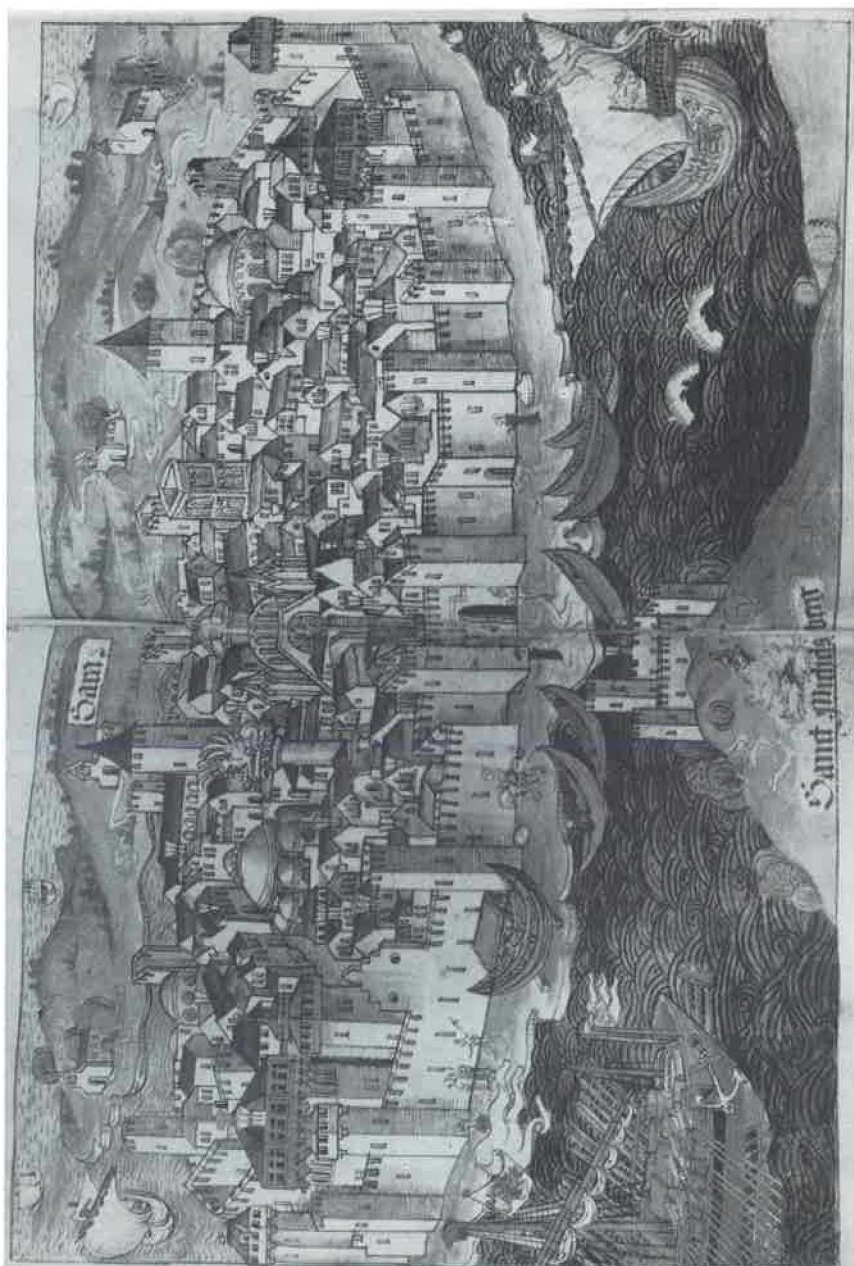
S u m m a r y

The author analyses three newly found sources for the investigation of medieval Zadar. These findings are complementary to the results of previous ones in this area.

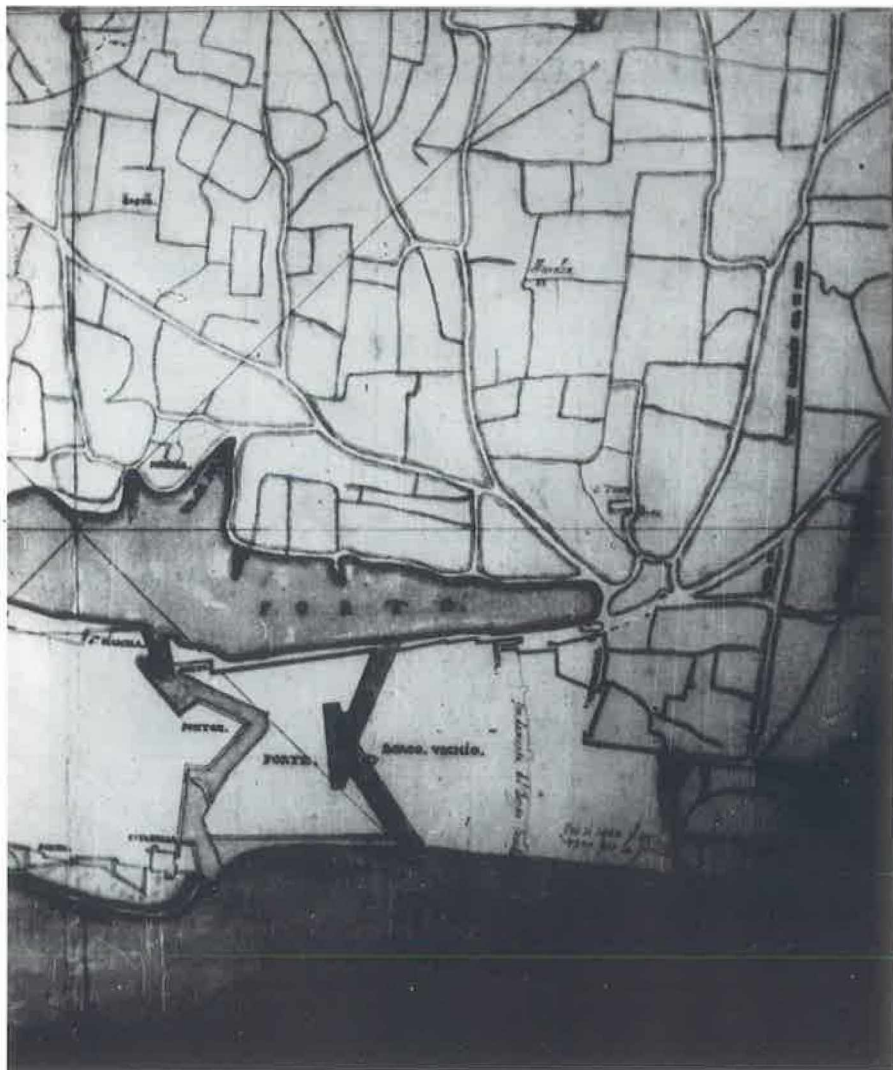
The first one is a plan of Zadar preserved in two versions in the work »Pilgerreise von Konstanz nach Jerusalem« by Konrad von Grünemberg from 1486. Zadar is very stylized and presented with much imagination but still it is easy to discern some details which serve as a document about the set-up of Zadar.

The other one is a very precise plan of Zadar and its surroundings in Kriegsarchive in Vienna which can be dated around 1570. It has precisely indicated roads, paths and landmarks, the remnants of two aqueducts from Roman times, churches in the suburbs of the town, the remains of the medieval suburbs Varoš and a protecting wall for the workers that dug the excavation for the city fortification known also from other history sources.

The third plan is a plan of Zadar fortifications and it is preserved in two versions in the State Archives in Torino dated around 1580. It consists of some data about the medieval fortifications of Zadar and a plan of pre-Romanesque church St. Krševan outside of the city (near the fountain on Kolovare).

T. I. — Konrad von Grünemberg, Prikaz Zadra na primjerku knjige u Forschungsbibliothek u Gothi.

T. II. — Plan Zadra i najbliže okolice u Kriegsarchivu u Beču (istočni dio).